

ВОЙНИТЕ И ВЪОРЪЖЕНИЕТО В МИНИАТЮРИ ОТ ЛОНДОНСКОТО ЧЕТВЕРОЕВАНГЕЛИЕ (BL ADD MS 39627)

Проф. д-р Ивелин Аргиров Иванов

(*БТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България*)

WEAPONS, ARMOUR AND ARMED MEN IN THE GOSPELS OF TSAR IVAN ALEXANDER (BL ADD MS 39627)

Prof. Dr. Ivelin Ivanov

(*“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo*)

Abstract: The article is aimed at a problem that has not yet been investigated by analysing the images of wars and armament in the miniatures of the *Gospels of Tsar Ivan Alexander*, dating back to 1355, and currently stored in the British Library (Add MS 39627). The manuscript, which is preserved in a near-perfect condition, is illustrated with 367 fine illuminated images, including those of medieval weapons and armament. The author focuses his analysis on three main issues:

- images of offensive weaponry;
- images of armour;
- the presentation of clothing and military banners in the miniatures which represent warriors and armed men.

The approach of the analysis is definitely critical, and the author emphasizes on the presence of two groups – relatively credible, and unreliable images of armaments and armour. In conclusion, the author highlights the potential usefulness of the analysed visual information for the study of the Bulgarian Late Middle Ages.

Keywords: Gospels of Tsar Ivan Alexander, medieval miniatures, text-image analysis, medieval weapons, medieval armour.

Образът на войната в средновековни миниатюри е обект на изследване в последните няколко десетилетия. Съществуват множество заглавия върху въоръжението и войната през Средновековието, но те са базирани основно на писмени и археологически източници (текстове, епитафии, скулптури, археологически находки и оцелели, запазени до наши дни оръжия, принадлежащи на частни и обществени колекции). В същото време трябва да отбележим някои сполучливи опити за разширяване на традиционната методология и източници чрез привличане на визуален материал – основно църковни стенописи и из-

ображения на светци-войни (Grotowski 2010). В резултат от това, основните източници на информация от писмен и визуален характер са изследвани в значителна степен, но все още средновековните илюстрирани ръкописи предлагат огромно неизследвано поле за подобни проучвания на средновековното въоръжение и военно дело на Балканите¹.

Темата за войната в средновековните ръкописи се обсъжда в изследванията на J.Backhouse (Backhouse 1997), N. Hurel (Hurel 1996, 125–136), J.Watts (Watts 1996a, 26–38), K.Watts (Watts 1996b, 192–209) и др., но не съществува пълно, самостоятелно научно изследване върху илюстрираните ръкописи като източник за войната и въоръжението през Средновековието. Основната причина за това може да се търси не в липсата или недостатъчното количество ръкописи, но преди всичко в убеждението, че поради редица съображения те не могат да бъдат считани за надеждни източници. Независимо от това, анализът на някои ръкописи води до интересни заключения, някои от които потвърждават, а други поставят под въпрос традиционното скептично отношение към този тип източник на информация. Както посочват някои изследователи на темата като P. Porter (Porter 1998, 100–115) и F. Haskell (Haskell 1993, 23), средновековните миниатюри и други изображения от ръкописи могат да се използват като източници на информация за средновековната война, но по критичен начин, като се сравняват с информация от други източници, и чрез изграждане на окончателни заключения само след изследване и анализ на значителен брой ръкописи.

Следвайки тези насоки, ще насоча вниманието си към *Четвероевангелието на цар Иван Александър (Лондонското четвероевангелие)* с предварителното уточнение, че настоящата статия има за цел най-вече очертаване на основни аспекти на представените войни и въоръжение в този забележителен ръкопис. Причината за подобна предпазливост е ясното съзнание, че крайни, окончателни изводи могат да бъдат формулирани едва след обработване и сравнителен анализ на допълнителни и значителни като брой изображения, и съпоставяне с налична текстова и археологическа информация. Интересът към този забележителен ръкопис е огромен. То е било завършено през 1355–1356 г. (6864 г. от сътворението на света) и понастоящем се съхранява в Британската библиотека в Лондон (British Library Add. MS 39627). Евангелието било поръчано от цар Иван Александър, и преписано от монаха Симон, вероятно същият Симон, който преписал в 1337 г. Софийския псалтир или „Песнивец“². Ръкописът на

¹ Сред малкото български изследвания, близки до темата: Манова 1966, 67–82; Божков 1972; Попов 2007, 32–38.

² След превземането на столицата Търново от османците през 1393 г., четвероевангелието е изнесено в земите на Молдова, където било закупено от молдовския владетел Александър Добрия. През XVII в. то попаднало в светогорския манастир „Св. Павел“. През 1837 г. британският аристократ Робърт Кързън посетил манастира и успял да го придобие като подарък от игумена на манастира заедно с Видинското евангелие. В

четвероевангелието е на пергамент и съдържа 275 листа, като за модел е ползван гръцки ръкопис от третата четвърт на XI в.³ Много често изследователите отделят внимание на две миниатюри, представящи царското семейство (fol. 2^r и 3^r). Останалите миниатюри също са били обект на изследване от гледна точка на религиозно съдържание, облекло и архитектура, но липсват публикации, свързани с въоръжението и образа на войната в тези забележителни миниатюри.⁴ Тези изображения предоставят база за сравнителен анализ, който в някои отношения потвърждава постигнатото до този момент, но също така предоставя възможности за нови аспекти на съпоставителен анализ.

Преди да пристъпим към анализа на войната и въоръжението в този забележителен ръкопис, са необходими няколко уточнения. На първо място, илюстрациите в четирите евангелия се различават стилово, тъй като са дело на различни майстори – най-вероятно трима. Някои от тези миниатюри представят въоръжението твърде схематично и неуверено, докато други демонстрират по-реалистичен и детайлен подход, с жив, убедителен и ярък почерк. Независимо от това, както първите, така и вторите изискват критичен подход и анализ поради следните съображения. В някои случаи миниатюристиите на *Лондонското четвороевангелие* представят въоръжението ярко, но определено копират по-ранни образци ръкописи и миниатюри. Освен това е важна и точността на илюстрацията на различните детайли на въоръжението и войната, а авторите на въпросните миниатюри често комбинират елементи и детайли от оръжия, характерни за различни исторически периоди. Битките, които са представени твърде схематично (в няколко основни сцени), са също сред типичните примери, обуславящи нуждата от необходимостта от критичен подход. Ето защо настоящата статия очертава основни аспекти за бъдещо изследване, търсейки отговор на следния въпрос: В каква степен въпросните миниатюри пресъздават реални на въоръжението и военното дело в късносредновековните български земи, и могат ли да бъдат приети като алтернативен източник на информация за въоръжението и военното дело в изследвания период.

следващите десетилетия четвороевангелието било притежание на фамилия Кързън. През 1917 г. дъщерята на Робърт Кързън го дарила на Британския музей в Лондон. През 1973 г. четвороевангелието било преместено в Британската библиотека, където се намира и в наши дни.

³ Днес в Парижката национална библиотека (Paris. Gr. 74). Ръкописът е достъпен в пълнотекстов вариант на сайта на Парижката национална библиотека: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10722121j/f425.image> Виж също: **Tsuji 1975**, 165–203.

⁴ Ръкописът е проучен за пръв път от Петър Гудев, а през 1925 г. е изследван и от известния български археолог и историк Богдан Филов. Сред изследванията върху текста и миниатюрите на Лондонското четвороевангелие можем да посочим също: **Гудев 1892**, 159–223; **Лихачова 1986**; **Христова, Караджова, Узунова 2003**.

В търсене на отговор настоящото изследване се фокусира върху няколко основни проблема: видове нападателни оръжия, защитно въоръжение, облекло и военни знаци, и други характерни белези на военното дело.

Нападателно въоръжение

На първо място в тази група можем да посочим изображенията на мечове в изследвания илюстриран ръкопис. Анализът на миниатюрите показва отчетливо два основни типа: прав меч, и меч с извит клин, вероятно едностранно заострен (fol. 11r., fol. 44r., fol. 103r., fol. 212v.). Два от изобразените мечове са определено дълги и тежки. Единият е с прав, дълъг клин (сцената с избиването на младенците по заповед на цар Ирод – fol. 11r.), а вторият – с леко извит, и едностранно заострен клин (сцената с обезглавяването на св. Йоан Кръстител – fol. 103 r.). На фона на сравнително многобройните миниатюри в четирите евангелия, както и на множеството изображения на елементи на въоръжение в тях, мечове се срещат сравнително рядко – само четири изображения.

Сравнявайки това с наблюдения върху въоръжението в миниатюри в западноевропейски ръкописи от периода XIII – началото на XIV в., можем да отбележим, че в много от последните срещаме чудесни изображения на дълъг и масивен меч с овален връх и масивен кръгъл или овален ефес. В същото време, успоредно с големия, тежък меч, се наблюдават и такива на по-къс и по-лек меч, използван основно от пехотинците. Изображения от средата и втората половина на XIV в. показват тенденция към преминаване към клиновидна форма и заострен връх на острието, което е логично следствие от подобряването на защитното въоръжение и от масовото въвеждане на елементи на броня. Ясно отчетливи в западноевропейски миниатюри са няколко типа мечове: дълъг и тежък меч със стандартна или двойна ръкохватка, по-къс тип с клиновидна форма, като промяната във формата на острието е особено забележима в илюстрирани ръкописи от ср. на XIV в. нататък. Два от представените в Лондонското четвроевангелие мечове се доближават до така описаните в западни ръкописи, но само в общи характеристики, а не в детайли.

На следващо място в изследваните изображения са копията. В миниатюрите на четвроевангелието могат да бъдат разграничени два типа копия: къси копия, с дължина около 1.2–1.5 метра, в сравнение с ръста на войните (fol. 11r., fol. 65v, fol. 129r., fol. 204v., fol. 207r., fol. 233v., fol. 238r., fol. 247r.), и дълги, около 2.0–2.2 метра (fol. 80r., fol. 123r., fol. 128r., fol. 131r., fol. 200r., fol. 206v., fol. 212v., fol. 242r., fol. 249r., fol. 252v., fol. 260v., fol. 267r.). Интересно е наблюдението, че с къси копия са въоръжени както обикновени, незнатни и видимо бедни хора, но също и войни с ризници и шлемове. Вторият вид или дългото копие, се наблюдава при войни-пешаци, но с тежко защитно въоръжение, а също и при конници. Върховете на остриетата са сравнително еднотипни, но

някои са по-масивни, ромбовидни, а други – по-малки по размер. В обобщение можем да отбележим, че изображенията на копия са най-многобройните сред всички типове нападателно въоръжение в изследвания ръкопис.

Освен мечове и копия, миниатюрите на Лондонското четвороевangelие представят и изображения на брадви. Тези изображения определено не са сред най-често срещаните. Също така, с брадви са въоръжени само обикновени, незнатни, често в тълпа (изобразяваща слугите на юдейските първосвещеници в Гетсиманската градина)⁵. Представените брадви са два типа: такива с къса дръжка, със симетричен, двоен, тесен клин, и сравнително малко и тясно лезвие (fol. 78v.) и брадви с къса дръжка, с несиметричен, тесен клин и също с малко и тясно лезвие (fol. 128r., fol. 204v., fol. 260v.). Напълно възможно, и твърде вероятно, е различията в тези два типа да се дължат на стиловете на различни илюстратори, работили по този ръкопис. В обобщение, секирите са определено еднотипни, но най-вероятно представят реално съществуващ тип, използван както в ежедневието, така и като оръжие.

За разлика от копието, лъкът е сред крайно рядко срещаните оръжия в четвороевангелието. Единственото изображение на лък откриваме във fol. 123r., в което воин на крепостните стени се отбранява срещу нападатели на крепостта. Видимо, лъкът е рефлекторен, но схематичността на изображението не показва по-ясни или точни детайли. Без съмнение, лъкът е бил сред често срещаните оръжия в българските земи през XIV в. и липсата му в този богато илюстриран ръкопис поставя въпроси без ясен отговор.

На последно място в групата на оръжията можем да поставим няколко изображения на бойни тояги и боздугани (fol. 78v., fol. 123r., fol. 200r., fol. 260 v.). В интерес на истината само едно от тези изображения може да бъде свързано с боздуган (fol. 200r.), докато всички останали представят по-скоро бойни тояги с дълга, понякога удебеляваща се към бойната глава дръжка, и с овална бойна глава. Прави впечатление сравнително рядкото и схематично изобразяване на това оръжие, и то на фона на категорични доказателства за използването му през разглежданата епоха.

Защитно въоръжение

На следващо място, четвороевангелието представя редица изображения на защитно снаряжение, сред които значително място заемат щитовете. Анализът

⁵ Бравата или секирата се среща често като оръжие и в западноевропейски ръкописи от периода XIII–XIV в., но формите и типове са коренно различни от тези в Лондонското четвороевангелие. Единствената и показателна прилика е в това, че във всички случаи, бравата е изобразена като оръжие на незнатни, които често не войни, т. е. без каквото и да е друго нападателно и защитно въоръжение.

на наличните изображения на щитове води до разграничаването на две основни категории – кръгли и капковидни щитове.⁶ Всяка от тези две категории включва разновидности, които се отличават по размер. Така например сред изображенията на кръгли щитове откриваме редица изображения на малки по размер, тип *buckler*⁷, който се среща както при незнатни от видимо нисък социален статус, така и при войни, екипирани с рицници и шлемове (fol. 69r., fol. 80r., fol. 129r., fol. 206v., fol. 233v., fol. 247r., fol. 249r., fol. 260v., fol. 262v., fol. 267r.). Някои от изображенията не позволяват ясно заключение дали е представен малък или голям кръгъл щит, но въпреки това тенденцията за изобразяване на малки кръгли щитове и то успоредно с големи кръгли такива, е безспорна. Изображенията на по-големи кръгли щитове, с видим диаметър 50–60 см. са също често срещани, но определено по-рядко от тези на малките кръгли щитове (fol. 80r., fol. 123r., fol. 206v., fol. 207r., fol. 235r., fol. 252v., fol. 260v.). Интересно е също, че често тези щитове са изобразени като извити и сравнително дълбоки, докато в други щитовете са видимо плоски. Интерес предизвикват и детайли в оцветяването на щитовете, както и честото представяне на украса във вид на разноцветни концентрични кръгове по щита.

На следващо място изпъкват изображения на капковидни щитове. Тук изображенията са ясни и сравнително многобройни (fol. 11r., fol. 44r., fol. 56r., fol. 65v., fol. 69r., fol. 123r., fol. 200r., fol. 212v.). На първо място, прави впечатление честото срещане на този тип щитове, тъй като честотата на тяхното изобразяване е близка, дори малко по-висока от тази на големите кръгли щитове. Също така, капковидните щитове се срещат както при пехотинци, така и при конници, но и в двата случая определено при войни (за разлика от изображения на малки кръгли щитове в ръцете на хора без друго защитно или нападателно въоръжение например).⁸ Успоредно с това трябва да посочим и определени съмнения за достоверността на някои от изображенията на капковидни щитове на фона на историческата епоха – вт. пол. на XIV в. Първото съображение е свързано с миниатюрите и стила на запазения до наши дни протограф на Лондонското

⁶ Кръглите щитове се срещат често и в западноевропейски илюстровани ръкописи и миниатюри от периода XIII–XIV в. В тях кръглите щитове могат да бъдат обособени в две подгрупи: среден по размер кръгъл щит и малък кръгъл щит с изпъкнал умбон (умбо).

⁷ Този тип щитове (от старофр. *bocle*, *boucle*) бил с диаметър до 45 см и се разпространил масово от началото на XIV в. Поради размерите и практичността си, той вероятно бил използван широко и на Балканите в Късното средновековие.

⁸ Капковидните щитове се срещат изключително често и западноевропейски миниатюри от периода XIII–XIV в. Един от характерните типове в тези ръкописи е големият капковиден щит, който напомня за по-ранни форми, включително и тези от Гоблена от Байо от XI в. За разлика от този тип, капковидните щитове в Лондонското четвороевангелие са по-малки по размер. Виж още: **Иванов 2009**, 99–100.

четвероевангелие – Grec. 74 от колекциите на френската национална библиотека (Bibliothèque National française), датиращ от XI в., тъй като такива щитове откриваме и в този доста по-ранен ръкопис. В хода на тези разсъждения, напълно възможно е копиране от протографа от XI в. От друга страна обаче, някои от изобразените капковидни щитове, като например този от fol. 212v. води до предположението, че такива щитове наистина са използвани и през вт. пол. на XIV в, но най-вече с представителна, церемониална цел.

Друг елемент от защитно снаряжение, който присъства в илюстрациите на Лондонското четвероевангелие, са доспехите. Дори и беглият поглед показва ясно, че не всички войни и носещи оръжия имат защитно облекло (доспехи, или елементи на доспехи). Ето защо, тук можем да обособим две групи: такива без каквато и да е било защита по тялото, и войни и въоръжени мъже със защитни доспехи или елементи на доспехи. Анализирайки първата група достигаме до заключението, че по този начин са изобразени слуги (сцената с избиването на младенците по заповед на Ирод (fol. 11r.), в сцената със заляването на Христос в Гетсиманската градина (fol. 128r., fol. 204r., fol. 78v.), и при въвеждането на заловения Христос при римския прокуратор Пилат (fol. 80r.). В други миниатюри също откриваме въоръжени, но без защитно въоръжение. Тук изобразените са по-скоро копиеносци, като някои носят също малък или среден по големина кръгъл щит (fol. 80r., fol. 207r., fol. 247r.).

Следващата група, или тези с доспехи, може да бъде разгледана в няколко подгрупи. На първо място, част от представените войни са с къса ризница с къси ръкави, достигащи малко над лакътя. Най-често този вид ризница е представена в златист цвят (fol. 65r., fol. 69r., fol. 129r., fol. 252v.). В други миниатюри този тип защитно облекло е изобразена в кафяв цвят, което може и да е защитна броня от втърдена кожа (fol. 233v., fol. 235r., fol. 262v.). Втората подгрупа включва войни с по-дълга ризница, достигаща до средата на бедрото, обикновено в златист цвят (fol. 44r., fol. 131r., fol. 206v., fol. 235r.) Макар и рядко, сред въпросните изображения се наблюдава широка, хоризонтално разположена синя ивица на нивото на гърдите – елемент, срещан често и в стенописните изображения от периода XIV–XVI в. Що се отнася до ризниците, в основни линии изобразените във въпросните миниатюри могат да бъдат отнесени към типа *haubergeon* (къса ризница, който предпазва основно торса, раменете и бедрата, без плетена качулка или дълги ръкави). Тази разновидност на плетената ризница била широко разпространена в разглеждания период и в този смисъл изображенията могат да бъдат приети за достоверни.

Друг често срещан елемент от защитното снаряжение и шлемът, макар че далеч не всички изобразени въоръжени и войни са представени с шлем. Срещаните в миниатюрите от Лондонското четвероевангелие шлемове могат да бъдат разделени в няколко групи. На първо място можем да обособим изображенията на конични шлемове, които са и най-често срещаните в изследваните

миниатюри. Някои са ниски, а други са високи издължени към върха (fol. 123r., fol. 129r., fol. 200r., fol. 233v.). Някои от върховете на тези шлемове завършват с малка топка, а други – с два или три къси и пръстовидни украшения. Можем да приемем, че и едните, и другите отразяват реално съществували елементи по върха на шлема през въпросния период.

На седващо място сред изобразените шлемове можем да обособим т. нар. *спангелхелм*⁹ (fol. 242r., fol. 249r.) Изображенията на подобен шлем са само две, но представят достатъчно ясно коничен шлем от четири съставни части. Този тип бил широко разпространен още през Късната античност и Ранното средновековие. Ето защо появата му в илюстрациите на четвороевангелието определено не е прецедент и може да бъде приета като свидетелство за използването му и през Късното средновековие.

Все пак, трябва да подчертаем, че цялостните конични шлемове са далеч по-често срещани в изследваните илюстрации. Те съставят и третата подгрупа сред изобразените шлемове (fol. 123r., fol. 200r., fol. 252v.). Особено отчетливо и ясно е изображението на конични шлемове във fol. 233v. и fol. 129 r., като при втората миниатюра е налице ясно представяне на коничен шлем със защита на врата, падаща надолу към раменете (вероятно от сплетени метални халки, прикрепена към периферията на шлема).

Изключително интересно е също изображение на открит шлем с по-широка периферия, подобен на тип, срещан често в Западна Европа през този период – *kettle hat*¹⁰ (fol. 200r.). Уникалността на изображението в този ръко-

⁹ *Спангелхелм* е тип шлем, използван в продължение на много столетия, от Античността до XIV – нач. на XV в. Приема се, че произходът му е в земите на Източна Европа в първите векове от новата ера. През в. спангелхелма бил широко разпространен в Европа и в Близкия Изток. Съществуват множество изображения на разновидности на спангелхелма, които откриваме в средновековни миниатюри и стенописи, включително и такива от XIV. Естествено, не трябва да изключваме и възможността за употребата на образци от този тип шлем, изработени далеч преди датираното изображение, тъй като много от тях били предадени от поколения на поколение и били използвани в продължения на много десетилетия, дори столетия. Ето защо наличните визуални източници на информация не могат да служат като категорично и неоспоримо доказателство за датирание на изработката на тези шлемове. В хода на тези разсъждения е логично да приемем, че представените шлемове тип спангелхелм вероятно са били изработени и използвани до две, дори три поколения преди годината на поява на въпросния ръкопис и миниатюри.

¹⁰ Този тип шлем, известен още като *Eisenhut* (нем.), *chapeau de fer* (фр.), *kettle helm* (агл.), бил широко разпространен и използван в периода XIII–XVI в., най-вече от незнатни войни. Не бива обаче да свързваме този тип с най-ниската и бедна група средновековни войни, тъй като той често присъства в екипировката на средно заможни граждани в латинския европейски свят. Ето защо можем да приемем, че подобен шлем бил достъпен за средната градска прослойка на средновековните Балкани и България в периода XIII–XIV в.

пис навежда на мисълта за два възможни източника – копиране на миниатюра или изображение от друг ръкопис, или реално срещан в нашите земи през този период. Всъщност, подобен шлем е откриван в българските земи, макар и не в редовни археологически разкопки, но находката свидетелства най-вероятно за западноевропейско въоръжение, и се свързва с битката при Варна от 10 ноември 1444 г. (Димитров, Хрисимов 2007, 84–95). Ето защо категорично заключение за достоверността на представения във fol. 200r. шлем е неприемливо, а въпросът за използването на т. нар. *kettle hat* в средновековна България остава дискуссионен.

В някои миниатюри от четвроевангелието откриваме други типове шлемове (по-скоро защита на главата), които са по-скоро кожени шапки или шлемове от втвърдена кожа (fol. 233v., fol. 249r., fol. 252v.). В заключение към групата на шлемовете можем да посочим този от fol. 262v., който се различава съществено от всички гореизложени подтипове.

В обобщение бих отбелязал видимото разнообразие от шлемове и защитни шапки за главата, но определено преобладава открития коничен шлем без защита за носа. Срещат се също два по-редки типа като като *спангелхелм* и *kettle hat (chapel de fer)*. Възможно е част от тези по-рядко срещани в миниатюрите шлемове да представят по-стари модели, но също така е логично да предположим, че много шлемове, както и друго защитно и нападателно въоръжение, се предавали във времето и някои от тях били използвани поколения наред. В обобщение, можем да приемем повечето от представените типове шлемове като реалистични и отговарящи на епохата на изработване на ръкописа.

Облекло и бойни знамена (банери)

При много от изобразените войни облеклото е къса, до средата на бедрото или до коленете широка дреха, препасана в кръста, а също и наметало. Цветовете и при двете облекла са основно син, зелен и червен. Определен интерес предизвиква също изображението на бойно знаме (банер) на fol. 200r. Показателно е, че това малко червено знаме е символ на група конници, което означава, че както и в латинска Европа през този период, то обозначава малък боен отряд.

В обобщение и в заключение на анализираният по-горе изображения в миниатюрите на Лондонското четвроевангелие можем да посочим следното. На първо място, изображенията на нападателно и защитно въоръжение са често срещани в ръкописа, като определено те демонстрират съществени различия сред групата на въоръжените: докато някои са просто въоръжени с един вид и то съвсем обикновено, достъпно оръжие, то други са тежко въоръжени войни. Първите са въоръжени основно с бойни тояги, малки бравди, или копия. Защитното им снаряжение включва понякога малък или среден щит, а също и кожена (може би плъстена) шапка, предпазваща горната част на черепа. Сред

тези въоръжени има и малки групи, които са съставени основно от копиеносци, които са без елементи на защитно въоръжение.

Втората категория, или тази на войните, изпква с далеч по-отчетливи характеристики. Те са представени в къси и дълги ризници, шлемове (най-често конични), и въоръжени основно с дълги копия. Най-често сред тях се срещат кръгли а по-рядко – капковидни щитове. Необходимо е да подчертаем, че сред войните изпкват конниците, въоръжени с пълно защитно въоръжение – ризница, шлем, капковиден или кръгъл среден или малък щит, и с копия. Единствено при конниците се забелязва наличие на малко червено знаме (банер), който свидетелстват за бойна част, отряд. Интересен е фактът, че сред по-тежко въоръжените пехотинци и конници не наблюдаваме такива с мечове. Единствените изображения на мечове са свързани със сцените на обезглавяването на св. Йоан Кръстител и в тези, представящи избиването на младенците по заповед на цар Ирод. Анализът на въпросните миниатюри води до извода, че мечът е рядко срещано оръжие в сравнение с копието например. Също така, малкото изображения представят два типа: 1) извит, едностранно заточен, и 2) прав меч. Можем да приемем, че наличието на първата подгрупа отразява обективната действителност от вт. пол. на XIV в.

Крайният анализ води до извода за ясно разграничаване на две групи – леко и по-тежко въоръжени войни, но дори и вторите се различават съществено от стандартите за тежко въоръжение от тази епоха в Западна Европа. Това отговаря в значителна степен на традициите във въоръжението и военното дело в средновековна България и Балканите, където въоръжението и начинът на воюване били повлияни силно както вековните радиции и контакти със степните народи и племена, така и от византийското влияние. Крайният резултат от това комбинирано влияние наблюдаваме в голяма част от анализирания изображения от страниците на Лондонското четвроевангелие.

Не на последно място, ако всичко това се сравни с протографа на четвроевангелието – Грес. 74 от френската национална библиотека в Париж, то изображенията от Лондонското четвроевангелие са твърде различни от протографа в стил и детайл, което отхвърля вероятността за пряко копиране. Въпреки това, остава въпросът дали миниатюристиите на *Четвроевангелието на цар Иван Александър* не копират по-близък във времето ръкопис. Естествено, не можем да отхвърлим категорично такава версия, но определено миниатюрите на четвроевангелието не копират пряко Грес. 74 и въоръжение от XI в. Много от ризниците в Грес. 74 например са къси и люспести, а тези в Лондонското четвроевангелие са халчести, а някои – вероятно кожени. Съществено се различават също мечовете и шлемовете в двата ръкописа. Изводът е, че Лондонското четвроевангелие не копира пряко прототипа, и представя елементи на реално защитно и нападателно въоръжение, като най-реалистичните образци са копия, щитове, ризници и шлемове. Ето защо въпросните миниатюри

могат да бъдат използвани в изследванията на въоръжението и военното дело в средновековна България. Остава разбира се, задължителното изискване за съпоставяне на подобна визуална информация с подобна от други писмени и археологически източници.

ЛИТЕРАТУРА

- Божков 1972:** А. Божков. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. Изследване върху миниатюрите от ръкописа на Йоан Скилица от XII–XIII в. в Мадридската национална библиотека. София, 1972.
- Гудев 1892:** П. Гудев. Български ръкописи в библиотеката на барон Zouche. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 7, 1892, 159–223.
- Димитров, Хрисимов 2007:** Ст. Димитров, Н. Хрисимов. Една реликва от паметната битка на народите край Варна (10 ноември 1444 г.). – Известия на народния музей Варна, XLII (LVII), 2006, 84–95.
- Иванов 2009:** И. Иванов. Войната в илюстрирани готически манускрипти от XIII–XV в. Велико Търново, 2009.
- Кувев 1986:** К. Кувев. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. София, 1986, 258–260.
- Лихачова 1986:** В.Д. Лихачова. Етюди по средновековно изкуство. София, 1986.
- Манова 1966:** Е. Манова. Средновековното въоръжение според някои стенописи в югозападна България от XIII, XIV и XV в. – Известия на Археологическия институт, XXI–X, 1966, 67–82.
- Попов 2007:** Ст. Попов. Изображения на боздугани в паметници на изобразителното изкуство от българското средновековие. – Пловдивски исторически форум, 2007, 1, 32–38.
- Христова, Караджова, Узунова 2003:** Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т.1. София, 2003.
- Backhouse 1997:** J. Backhouse. The Illuminated Page. Ten centuries of manuscript painting in the British Library. London, 1997.
- Grotowski 2010:** P.Ł. Grotowski. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). Brill, 2010.
- Haskell 1993:** F. Haskell. *History and Its Images: Art and the Interpretation of the Past.* New Haven/London, 1993.
- Hurel 1996:** N. Hurel. La représentation et la violence dans l'illustration Le Chroniques universelles en rouleau. – In: La guerre, la violence et les gens au Moyen Age. Edition du CIHS. Paris, 1996, 125–136.
- Porter 1998:** P. Porter. The Ways of War in Medieval manuscript Illumination: Tracing and Assessing the Evidence. – In: Armies, Chivalry and warfare in medieval Britain

and France. Proceedings of the 1995 Harlaxton Symposium. Paul Watkins. Stamford, 1998, 100–115.

Porter 2000: P. Porter. *Medieval Warfare in Manuscripts*. London, 2000.

Tsuji 1975: Sh. Tsuji. The Headpiece Miniatures and Genealogy Pictures in Paris. Gr. 74. – *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1975, 165–203.

Watts 1996a: J. Watts. Gothic art for England 1400–1547. Politics, War and Public Life. – In: *Later Gothic Manuscripts 1390–1490*. Harvey Miller Publishers, 1996, 26–38.

Watts 1996b: K. Watts. The Arts of Combat. – In: *Later Gothic Manuscripts 1390–1490*. Harvey Miller Publishers, 1996, 192–209.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Фиг. 1 Fol. 11r. 1

Фиг.2. Fol. 11r.2

Фиг. 3 Fol. 212v.1

Фиг. 4 Fol. 212v.2

Фиг. 5 Fol. 128r.

Фиг. 6 Fol. 207r.

Фиг. 7 Fol. 249r.

Фиг. 8 Fol. 129r.

Фиг. 9 Fol. 200r.

Фиг. 10. Fol. 123r.

Фиг. 11. Fol. 262v.